

Het sprekend object: Feministische kritiek op economische theorievorming¹

Edith Kuiper

1. Inleiding

Economen maken bij hun onderzoek nog steeds, expliciet en impliciet, gebruik van stereotype beelden van vrouwen en mannen. Deze beelden sluiten aan bij een traditionele en hiërarchische visie op de sekseverhoudingen. Deze beelden hebben een invloed op de economische theorievorming die veel verder gaat dan economen zich over het algemeen realiseren. Ten tijde van de totstandkoming van de belangrijkste economische theorieën, zoals de neoklassieke en de marxistische, was de hiërarchische opvatting van sekse dominant. De ondergeschiktheid van de vrouw aan de man en het idee dat vrouwen in fysiek, emotioneel en psychologisch opzicht ongeschikt waren voor de wetenschap, was in deze periode voor veel mensen, ook voor economen, vanzelfsprekend en juist. Deze ideeën maken nog steeds - veelal impliciet door bijvoorbeeld het hanteren van de arbeidsdeling naar sekse als uitgangspunt bij analyse - deel uit van de vooronderstellingen van economische theorieën. Wanneer we de hiërarchische ondergeschiktheid van vrouwen willen opheffen en ongelijkheid op basis van sekse als discriminatie beschouwen, wordt het tijd ook de economische wetenschap te onderzoeken op masculiene vooroordelen². Feministisch onderzoek binnen de economische wetenschap heeft zich voorheen vooral gericht op de economische positie van vrouwen. Onderzoek vanuit een feministisch perspectief beslaat echter een breder terrein. Nodig zijn een systematische feministische analyse van traditionele economische theorievorming en verdere uitbreiding van gegevens over het economische handelen van vrouwen. Beide zijn noodzakelijk om te kunnen komen tot een minder

¹ Dit artikel is een bewerking van de doctoraalscriptie van Edith Kuiper, 'Feministische kritiek op economische theorie. Een terreinverkenning', maart 1990.

² Met 'masculiene vooroordelen' doel ik op vooroordelen vanuit een sociale positie en psychologische attitude die over het algemeen mannen hebben, maar die je ook bij vrouwen aantreft. Ik prefereer deze term boven bijvoorbeeld 'mannelijke vooroordelen' omdat er mijns inziens geen directe relatie bestaat tussen het feit dat iemand man is en de opvattingen die hij hanteert.

eenzijdige economische wetenschap.

In dit artikel begin ik in paragraaf twee met een korte inleiding over de theorievorming op het gebied van de economische positie van vrouwen zoals die tot nu toe heeft plaatsgevonden. In paragraaf drie en vier onderscheid ik een aantal fasen binnen feministische onderzoek, waarbij ik gebruik zal maken van de ervaring zoals die binnen andere disciplines is opgedaan. Op basis hiervan wil ik in de vijfde paragraaf een aantal belangrijke invalshoeken voor feministisch economisch onderzoek in kaart brengen. De laatste paragraaf bevat een plaatsbepaling en enkele aanzetten voor verder onderzoek.

2. Economische theorievorming vanuit een feministische invalshoek

Theorievorming binnen vrouwenstudies

In de beginperiode van vrouwenstudies maakten feministen, bij hun onderzoek naar verklaringen voor de onderdrukte positie van vrouwen, vooral gebruik van het marxistisch begrippenkader. Dit was toen de belangrijkste en meest uitgewerkte kritische theorie, één die 'de onderdrukking van de vrouw' leek te kunnen verklaren en die tevens kon dienen ter ondersteuning van een brede vrouwenbeweging (Outshoorn 1989,8).

De pogingen om het marxistische kader in te zetten bij de theorie-ontwikkeling waren voor een deel gericht op de uitbreiding van dit begrippenkader naar gebieden die voorheen buiten het aandachtsgebied van de marxistische theorie lagen. Zo omschreef Veronica Beechey (1987) de rol van vrouwen als arbeidster in het productieproces en als deel van het arbeidsreserveleger. Daarnaast omschreef zij de functie van de huishoudelijke arbeid als taken binnen het gezin ten behoeve van de reproductie van arbeidskrachten. Zij gaf vrouwen daarmee een functie binnen het kapitalisme en binnen de marxistische analyse³ (Sap 1989, Sargent 1981).

Andere feministische onderzoeksters zoals Hartmann (1981) zagen meer in een aanvulling van het begrippenkader. Hartmann onderscheidde naast het kapitalistische systeem een patriarchaal systeem. Zij was degene die binnen de marxistisch feministische theorievorming uitdrukkelijk de machtsverhouding tussen de seksen centraal stelde (Sap 1989).

Er waren echter een aantal problemen die een goede relatie tussen het marxisme en het feminisme in de weg stonden. Volgens Heidi Hartmann had de integratie van feminisme en marxisme het voor feministen onwenselijke effect dat de feministische strijd ondergeschikt werd gemaakt aan de 'bredere' strijd tegen het kapitalisme of, in haar woorden: 'het marxisme en het feminisme zijn één

³ In Nederland speelt deze discussie zich vooral af in het tijdschrift Socialisties-Feministische Teksten.

en die ene is het marxisme' (Sargent 1981,2). Vragen die voor feministen van belang waren, namelijk 'hoe kan de specifieke positie en onderdrukking van vrouwen worden verklaard' en 'waarom zijn het juist vrouwen die de huishoudelijke taken verrichten en een slechte positie op de arbeidsmarkt innemen', bleken met behulp van het marxistische begrippenkader niet te kunnen worden beantwoord.

Verschuiving van centraal begrippenkader

Naast problemen op theoretische vlak kwamen ook politieke bezwaren ten aanzien van het marxistische begrippenkader naar voren. Het hanteren van het marxistische theoretische kader - een voor vrouwen deterministisch begrippenkader, waarbinnen zij geen rol speelden ten aanzien van hun eigen bevrijding - plaatste vrouwen in de slachtofferrol. In plaats van handvatten voor verandering te bieden, bevestigde deze zienswijze vrouwen slechts in hun gevoel van machteloosheid. Een ander bezwaar was het feit dat vrouwen binnen het marxistisch feministisch onderzoek als een gesloten groep werden benaderd, waardoor er geen analytische ruimte was voor onderlinge verschillen tussen vrouwen.

Deze problemen leidden er uiteindelijk toe dat het marxisme als centraal begrippenkader binnen vrouwenstudies werd verlaten. De aandacht binnen vrouwenstudies verschoof van 'de onderdrukte positie van vrouwen' naar 'gender' (geslacht)⁴ en de wijze waarop gender sociaal, psychologisch en maatschappelijk tot stand komt (Outshoorn 1989). De theorievorming binnen vrouwenstudies kwam hiermee echter steeds meer te liggen buiten het directe onderzoeksgebied van economen. Tegelijkertijd verdwenen binnen deze theorievorming de economische aspecten en de vragen rondom arbeid naar de achtergrond.

Onderzoek op het gebied van emancipatie-economie

Het feministisch-socialistisch onderzoek vond in Nederland vooral plaats binnen de sociologie en politicologie. Binnen de economische wetenschap richtten onderzoekers die zich bezighielden met de positie van vrouwen, zoals Marga Bruijn-Hundt en Jacques Siegers, zich meer op het beleidsvoorbereidend onderzoek. Zij maakten vooral gebruik van het dominante theoretische kader, het neoklassieke onderzoekprogramma. Internationaal gezien hanteerden economen bij hun onderzoek op dit gebied, behalve marxistische en neoklassieke theorieën, ook institutionele en later ook speltheoretische benaderingen. Het neoklassieke programma bleef echter een dominante plaats innemen.

Gary Becker en Jacob Mincer maakten met behulp van dit theoretische kader

⁴ 'Gender' verwijst naar het geslacht dat, in tegenstelling tot de biologische sekse, sociaal en cultureel bepaald is.

in de zestiger jaren een begin met het onderzoek naar de tijdsbesteding binnen het gezin, huwelijk en scheiding, vruchtbaarheid, arbeidsparticipatie van vrouwen en beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen. Becker benaderde het gezin hierbij als een nutsmaximaliserende productie-eenheid, waarin de partners zich specialiseren in arbeid via de markt of in het huishouden, afhankelijk van wie de beste perspectieven heeft op de arbeidsmarkt (Becker 1965).

Kritieken

Door feministische economen is vanuit diverse invalshoeken kritiek uitgeoefend op de inhoud en het gebruik van het neoklassieke onderzoekprogramma op het gebied van het gezin en de arbeidsmarktpositie van vrouwen.

Amsden (1980) bekritiseerde het hanteren van de arbeidsverdeling naar sekse binnen het gezin als uitgangspunt van de 'New Home Economics'. Zij attaqueerde tevens, in aansluiting op Sawhill (1980), de verklaring van de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen aan de hand van de 'human capital theory' door te stellen dat deze gebaseerd is op een cirkelredenering. Jacob Mincer en Salomon Polachek (1974) bijvoorbeeld gaan bij de verklaring van beloningsverschillen uit van de arbeidsverdeling naar sekse binnen het gezin. De lagere beloning van vrouwen voor hun werk op de arbeidsmarkt verklaren zij door het feit dat de vrouw zich (voor een periode) richt op de gezinstaken en hiermee ook al bij haar scholing rekening houdt. Hierdoor ontstaat er een verschil in arbeidsproductiviteit ten opzichte van de man, waarmee het verschil in beloning is verklaard. Volgens Sawhill gaat het hier om een beschrijving van de status quo die niet kan dienen als verklaring van de bestaande ongelijkheid op de arbeidsmarkt.

Amsden bekritiseert tevens de abstractie van machtsverschillen binnen de neoklassieke theorie. Zij heeft bezwaar tegen de wijze waarop binnen dit kader sociale en culturele verhoudingen en beïnvloeding van gedrag worden gereduceerd tot preferenties. Vrouwen bevinden zich relatief vaak in een positie waar ze niet voor gekozen hebben. Volgens Amsden levert het neoklassieke uitgangspunt van de vrijheid van keuze in deze situaties geen inzichten op in de reële problemen van vrouwen, maar werkt zij integendeel mystificerend (Amsden 1980, 32). Gedeeltelijk hierbij aansluitend pleit Nelson (1991) voor ruimte binnen het economisch denken voor het feit dat veel economisch handelen van mensen niet alleen gebaseerd is op rationele overwegingen, maar tevens een basis heeft in sociale- (en machts-) verhoudingen en fysieke omstandigheden.

Een laatste punt van kritiek dat ik hier wil noemen is het hanteren van het individu als uitgangspunt van analyse. Neoklassieke economen gingen voorheen uit van één nutsfunctie per gezin, zoals Gary Becker (1973) en Paul Samuelson (1956), Pollak (1985). Ferber & Birnbaum (1977) bekritiseerden dit en wezen op het beperkte en traditionele beeld van de verhoudingen binnen het gezin dat op deze wijze werd gehanteerd. Waylen (1986) gaf aan dat economen, door te

werken met dit model van vertegenwoordiging van het gezin op de markt, impliciet uitgingen van of een volledig harmonieuze of van een streng autoritaire, patriarchale verhouding binnen het gezin. In beide gevallen waren vrouwen, en onder meer de arbeid die ze verrichten, voor de economische wetenschap onzichtbaar.

Om het economische gedrag van vrouwen zichtbaar te maken en te kunnen onderzoeken stelden McElroy & Horney (1981) voor om de situatie binnen het gezin te analyseren aan de hand van een model waarin ruimte was voor onderhandeling en aandacht voor substitutie-effecten binnen een tweepersoonshuishouden. Hierna werden meer alternatieven naar voren gebracht voor het oorspronkelijke neoklassieke model. Deze varieerden van een 'secondary-worker model', waarbij de vrouw bij haar arbeidsmarktgedrag uitgaat van het inkomen van de man, tot speltheoretische benaderingen waarbij de situatie in het gezin kan uiteenlopen van streng autoritaire tot symmetrische verhoudingen (Hagenaars 1988).

Deze kritieken en bijstellingen richtten zich met name op theorie-inhoudelijk niveau, waarbij de centrale vraag bleef op welke wijze het neoklassieke programma bruikbaar kon worden gemaakt om vragen met betrekking tot de specifieke economische (arbeidsmarkt) positie van vrouwen te beantwoorden. Buiten en binnen de economische wetenschap krijgen op het ogenblik echter steeds meer economen oog voor de verbondenheid van de neoklassieke theorie zelf met de traditionele hiërarchische opvatting van sekseverhoudingen⁵. Deze kritieken richten zich op de gehele neoklassieke economische theorie en op haar toepassing binnen economisch onderzoek in brede zin.

Om te komen tot een overzicht van mogelijke nieuwe invalshoeken bij feministisch onderzoek binnen de economische wetenschap zal ik in de volgende paragraaf een aantal fasen onderscheiden. Ik sluit daarmee aan bij de ontwikkeling van feministisch onderzoek binnen andere wetenschappen.

3. Onderzoek naar vrouwen en hun ervaring binnen andere wetenschappen

In de afgelopen decennia heeft vrouwenstudies zich sterk ontwikkeld binnen uiteenlopende wetenschappelijke disciplines, zoals biologie, filosofie en letteren. In deze ontwikkeling zijn een aantal fasen te onderscheiden. Annemarie Mol (1989) heeft de ontwikkeling van de discussie over wetenschap binnen vrouwenstudies in de sociale wetenschappen beschreven in haar artikel 'Wetenschap' en

⁵ Zo is in de V.S. onlangs the Committee for Race and Gender Balance in the Economics Curriculum opgericht met onder andere Susan Feiner, Barbara Bergmann, Donald McCloskey, Paul Samuelson en Robert Solow.

'seksse': een vergelijking met twee onbekenden". Mede op basis hiervan⁶ onderscheid ik in dit artikel een aantal fasen binnen de ontwikkeling van vrouwenstudies op de diverse vakgebieden, die min of meer op dezelfde wijze verlopen, zij het gedeeltelijk door- en naast elkaar.

Fasen

In de eerste fase gaan feministen op het eigen vakgebied op onderzoek naar gegevens over vrouwen en de sekseverhoudingen. Wanneer blijkt dat er op dit gebied nauwelijks onderzoek of gegevens bestaan, richten zij hun aandacht op het zichtbaar maken en beschrijven van vrouwen en hun ervaring.

De strategie om het traditionele onderzoek aan te vullen met gegevens over vrouwen blijkt echter onvoldoende. Het vóórkomen van blinde vlekken waar het vrouwen aangaat is minder toevallig dan het lijkt. De geringe aandacht voor de specifieke positie en problemen van vrouwen blijkt in belangrijke mate samen te hangen met de wijze waarop onderzoeksterreinen zijn afgebakend en centrale concepten zijn gedefinieerd (Mol 1989, 98-99). We zien vervolgens dat feministische onderzoekers naar voren komen met theoriekritiek die zich richt op de eenzijdigheid van traditionele theorieën vanuit een masculien perspectief⁷.

In de derde fase ligt het accent op de methode van onderzoek. De sterk kwantitatieve methoden zouden onvoldoende recht doen aan de specifieke vragen van vrouwen. Om onderzoek te kunnen doen naar de ervaring van vrouwen, ontwikkelen en gebruiken feministen een scala aan methodieken, zoals audio-visuele technieken, taal- en tekstanalyse en diepte-interviews.

Vervolgens, in de vierde fase, leggen feministische wetenschappers verband tussen de afwezigheid van vrouwen als subject en als object in de wetenschap en de standaard wetenschappelijke wijze van denken over kennis en wetenschap. Zij zetten vraagtekens bij het idee van wetenschap als rationele activiteit en onderzoeken de functie van wetenschap bij het instandhouden dan wel het veranderen van de sekseverhoudingen. Met name op dit laatste gebied heeft feministisch onderzoek inzichten opgeleverd die nieuwe perspectieven op de economische wetenschap mogelijk maken. Daarom zal ik, alvorens verder te gaan met de terreinverkenning, eerst uitgebreider ingaan op een aantal discussies en inzichten op dit gebied.

⁶ Zie ook de beschrijving door Joyce Outshoorn (1988) van de ontwikkeling van Vrouwenstudies Politicologie.

⁷ Ook wel seksisme-kritiek genoemd. Seksisme in de wetenschap definiëert Selma Leydesdorf als 'het weglaten en stereotyperen van vrouwen' (Leydesdorf, 1977, 4). Voor Julie Nelson zit het seksisme in de wetenschap met name in 'het hiërarchische karakter van de dualistische opvatting van seksse - de systematische onderwaardering van vrouwen, en hetgeen metaforisch als 'vrouwelijk' wordt aangeduid (Nelson, 1991, 4).

4. De feministische discussie op kennistheoretisch niveau

De relatie tussen vrouwen, wetenschap en het denken over kennis is benaderd vanuit een wetenschaps sociologische invalshoek en vanuit een conceptuele invalshoek⁸.

Vanuit een sociologische invalshoek onderzochten feministische wetenschappers zoals Rossiter (1982) en Addelson (1983) de specifieke positie van vrouwen in de wetenschap en de invloed hiervan op de sociale structuur van wetenschap en de kennis die daarbinnen wordt geproduceerd (Longino 1989). Vanuit dezelfde invalshoek leggen Keller (1983) en Flax (1983) verband tussen het masculiene waardepatroon en de dominante wetenschappelijke visie op objectiviteit en kennis. Bij de omschrijving van dit waardepatroon, waarbinnen afstandelijkheid en behoefte aan controle en autonomie een centrale plaats innemen, maken Flax en Keller beiden gebruik van Chodorow's theorieën over object-relaties⁹. Keller bekritiseert de eenzijdige visie op objectiviteit die dit oplevert. Zij pleit voor een 'dynamische objectiviteit', een opvatting van objectiviteit die niet eenzijdig gebaseerd is op afstand en controle, maar waarbij ook plaats is voor betrokkenheid bij het onderzoeksobject¹⁰.

Op het gebied van het denken over wetenschappelijke kennis zijn er inmiddels een aantal auteurs die zich hebben beziggehouden met de specifieke rol die vrouwen hier innemen. Auteurs zoals Merchant (1980), Bordo (1987) en Easlea (1981), Lloyd (1984) en Flax (1983) hebben beschreven hoe tijdens de Verlichting het wetenschappelijk wereldbeeld tot stand kwam waarbinnen 'de mens' niet langer deel was van de kosmos of schepping, maar waarbij hij steeds meer werd gezien als van nature een solitair wezen (Nelson 1991b). Teksten uit deze periode laten het beeld zien van de mens (man) die zich ziet geplaatst tegenover en boven de vrouw en de hem omringende natuur. Keller analyseert teksten van de empirist Francis Bacon en oprichters van de Royal Scientific Society in London (in 1662). Zij citeert Bacon wanneer hij zijn visie op de wetenschappelijke methode en zijn visie op de man/vrouw verhoudingen naar voren brengt.

⁸ Zie J. Harding (1986), S. Everts (1986).

⁹ Nancy Chodorow (1978) besteedt in haar theorie aandacht aan de invloed van de vroege relatie van het jongetje en van het meisje tot de moeder op de ontwikkeling van hun beider persoonlijkheid. Chodorow komt op basis hiervan tot een verklaring van de verschillen tussen mannen en vrouwen op het gebied van omgaan met relaties. Zij verklaart de afstandelijkheid en neiging tot controle bij mannen met het afstand moeten nemen van de moeder en het richten op een imaginaire (want meestal afwezige) vader om zo hun mannelijkheid te verkrijgen.

¹⁰ Keller ontkomt zelf echter niet aan het innemen van een dualistische positie, wanneer zij pleit voor een 'dynamische objectiviteit', deze benoemt als een 'vrouwelijke objectiviteit' en plaatst tegenover de 'rigide mannelijke' opvatting van objectiviteit.

Hij omschrijft de wetenschappelijke methode als een kuis en wettig huwelijk tussen Geest en Natuur. Daarbij merkt Bacon op: "In alle waarachtigheid ben ik gekomen om je de natuur en al haar kinderen te brengen, om je door haar te laten dienen en haar tot je slaaf te maken" (geciteerd in Keller 1985, 39)¹¹.

De totstandkoming van de Moderne Wetenschap sloot aan bij de in die tijd veranderende verhoudingen tussen de seksen en bevorderde de verbreiding van een nieuwe karakteristiek van het man-zijn. Door de man en de vrouw (en de natuur) in een hiërarchische verhouding tegenover elkaar te plaatsen, en de wetenschap te benoemen als mannelijk, krijgt de wetenschap vorm en inhoud in tegenstelling tot 'het vrouwelijke' (Keller 1985, 70). Voor vrouwen had de verbinding die werd gelegd tussen het 'universele', het 'ware', de 'Ratio' met 'het mannelijke' en het 'vrouwelijke' met het specifieke, concrete en lichamelijke tot consequentie dat zij buiten de wetenschap geplaatst werden of geacht werden aan wetenschap deel te nemen met achterlating van hun 'vrouwelijkheid' (Bordo 1987, Lloyd 1984).

Wanneer vrouwen in het verleden niet alleen in sociaal, maar ook in conceptueel opzicht buiten de wetenschap werden geplaatst, wat kunnen we dan verwachten als vrouwen in grote(re) getale aan de produktie van wetenschappelijke kennis gaan deelnemen? Voor feministische wetenschappers spitst deze discussie zich toe op de vraag naar de mogelijkheid en het nut van een aparte 'vrouwelijke' kennistheorie.

Een feministische kennistheorie?

De belangrijkste posities in de discussie over een mogelijk feministisch alternatief voor de standaardwetenschappelijke kennistheorie zijn door Sandra Harding (1986) beschreven als 'het feministisch empiricisme', 'het feminist standpoint' en 'het feministisch postmodernisme'.

Het feministisch empiricisme accepteert de positivistische en empiristische uitgangspunten van de standaard-wetenschapsopvatting en stelt dat onderzoek naar vrouwen en hun ervaring een kwestie is van stringenter toepassing van de positivistische wetenschapscriteria. Het onderzoek naar de positie van vrouwen is een belangrijke aanvulling op de reeds bestaande kennis.

'Feminist standpoint' theoretici gaan uit van het feit dat mannen en vrouwen verschillen, biologisch en/of op basis van hun sociale en psychische ervaringen.

¹¹ Brian Easlea citeert Henry Oldenburg, secretaris van The Royal Society, wanneer hij in 1665 zegt dat de nieuwe experimentele filosofie een masculiene filosofie dient te zijn en Glanvill in zijn "Vanity of Dogmatizing" (1665) gericht aan de Royal Society, waar hij stelt dat het doel van deze filosofie is kennis van "de wijze waarop de Natuur beheerst kan worden en haar (sic) ondergeschikt maken aan onze doeleinden, om op deze manier te komen tot "the Empire of Man over Nature" (Easlea, 1980, 70).

Nancy Hartsock bijvoorbeeld gaat uit van de arbeidsverdeling op basis van sekse en pleit voor het analyseren van structuren van vrouwenonderdrukking en voor ontwikkelen van een 'feministisch historisch materialisme' op basis van de ervaring van vrouwen (Hartsock 1983, 305).

Als derde stroming noemt Harding het feministisch postmodernisme. Postmoderne feministen sluiten aan bij het denken van mensen als Foucault, Rorty en Derrida en stellen zich sceptisch op ten aanzien van wetenschappelijke claims op waarheid en universeel geldende uitspraken. Voor hen is het project waarvan het doel is te komen tot één feministische wetenschappelijke visie dan ook onzinnig (Harding 1987, 188). De verhouding tussen het post-modernisme en het feminisme is echter niet zonder problemen¹². Harding zelf pleit voor het op dit moment accepteren van interne spanningen en instabiliteit binnen de feministische theorievorming. Ze benadrukt echter de noodzaak van het innemen van een feministische stellingname tegenover de dominante monolitische wetenschap waarin vrouwen een ondergeschikte positie innemen.

Het feministisch empiricisme en de 'feminist standpoint' benadering zijn verbonden met de traditionele wetenschapsopvatting en de daarbij behorende man/vrouwbeelden. Beiden hebben sterk bijgedragen aan het zichtbaar maken van vrouwen binnen de wetenschap en aan de orde stellen van hun problemen. Zij zullen echter slechts in beperkte mate in positieve zin kunnen bijdragen aan een wetenschap die niet langer de hiërarchische visie op sekse als uitgangspunt neemt. Het is juist de traditionele theorievorming, die een grondig onderzoek vereist vanuit een feministisch uitgangspunt, dit geldt overigens ook voor de postmoderne theorievorming.

Harding (1986) pleit voor een analyse van gehanteerde concepten en dichotomieën en voor een herformulering daarvan. Willen we af van het hiërarchische model voor de verhoudingen tussen de seksen en de daarmee samenhangende attitude ten opzichte van vrouwen (en de natuur) dan is het van belang opnieuw boven tafel te halen hetgeen tot nu toe steeds als 'het vrouwelijke' van conceptualisering werd uitgesloten. Dit alleen is niet voldoende, ook een herdefinitie van 'het vrouwelijke' (en 'het mannelijke') is nodig om de asymmetrie van deze begrippen - 'het vrouwelijke' kreeg vooral in negatieve zin inhoud ten opzichte van 'het mannelijke' - op te heffen. Bij dit onderzoek is het dan niet zozeer van belang of de onderzoeker vrouw is of man, maar of diegene bij dit onderzoek uitvoert een feministisch standpunt

¹² Irigaray (1985) wijst op het specifieke masculiene karakter van het rationele wetenschappelijke subject, het feit dat door de postmoderne filosofen systematisch over het hoofd werd gezien. Braidotti (1991) benadrukt het eenzijdige vrouwbeeld dat filosofen als Foucault impliciet hanteren. Een ander bezwaar is het feit dat postmoderne theoretici pleiten voor de opheffing van het westers subject precies op het moment dat vrouwen deze positie opeisen (Harding 1987).

inneemt, één die vooralsnog ingaat tegen de binnen de wetenschap dominante opvatting van seksevenhoudingen.

De volgende paragraaf bevat een overzicht van mogelijke invalshoeken bij feministisch onderzoek binnen de economische wetenschap.

5. Feministische theorievorming binnen de economische wetenschap

Het feministisch onderzoek binnen de economische wetenschap heeft zich tot nu toe sterk geconcentreerd op het onderzoek naar de economische positie van vrouwen met name op het gebied van de arbeidsmarkt. Systematische theoriekritiek en bijvoorbeeld onderzoek naar gehanteerde beelden van vrouwen en constructies van 'het vrouwelijke' heeft hier nog nauwelijks plaatsgevonden. Onderzoek op deze gebieden heeft in andere wetenschappen zoals de biologie, psychologie of filosofie inmiddels belangrijk bijgedragen aan nieuwe theorievorming¹³. Met het volgende overzicht wil ik aangeven op welke terreinen feministisch economisch onderzoek mogelijk, vruchtbaar en nodig is. Hierbij zal ik aansluiten bij de in paragraaf 3 onderscheiden fasen.

Fase 1: Vrouwen als object...

Toen in de beginperiode van vrouwenstudies onderzoeksters inventariseerden wat er binnen de economische wetenschap aan onderzoek was verricht naar de positie van vrouwen bleek dat weinig te zijn.

In de geschiedenis van het economische denken hadden slechts enkele economen zich bezig gehouden met de specifieke positie van vrouwen¹⁴. Vrouwen, hun economisch handelen en hun perspectief op economische problemen waren in belangrijke mate onzichtbaar voor de economische wetenschap. Het gebrek aan data was een probleem voor vrouwen die onderzoek hiernaar wilden doen. De onbetaalde arbeid van vrouwen binnen het huishouden was, (en is) nog steeds niet opgenomen in de berekening van het Bruto Nationaal Produkt (Bruyn-Hundt 1980, Waring 1988). Gegevens over tijdsbesteding in het huishouden waren in Nederland op nationaal niveau tot 1975 niet voorhanden (SCPB, 1983). Berekeningen van bijvoorbeeld het werkloosheidscijfer gaven een vertekend beeld van de situatie van vrouwen (Nijhof 1978, 188). In de afgelopen periode is op diverse punten vooruitgang geboekt. Binnen de economische wetenschap is er meer ruimte gekomen niet alleen voor probleem

¹³ Zie Brouns (1988), Brouns & Schokker (1990).

¹⁴ Voorbeelden hiervan zijn Mill (1869), Engels (1884), Bebel (1879), Perkins-Gilman (1899) en Reid (1934).

stellingen over vrouwen, maar ook door vrouwen. Problemen, zoals de bekostiging van kinderopvang en effecten van belasting en premieheffing op het arbeidsmarktgedrag van vrouwen, komen aan bod waarbij er meer oog is voor de belangen van vrouwen. Databestanden, bijvoorbeeld met betrekking de tijdsbesteding van gezinsleden, zijn aanzienlijk uitgebreid. Dit maakte model- en theorie-ontwikkeling binnen het economische theoretisch kader, met name op het gebied van de micro-economie, mogelijk.

Op andere onderzoeksgebieden, zoals economische groei, inflatie, monetaire politiek en internationale economische betrekkingen, waarbij gebruik wordt gemaakt van macro-economische theorievorming zien we echter nog steeds dat onderzoekers data gebruiken die zijn samengesteld op basis van 'het individu'. Hiermee sluiten economen impliciet aan op een traditionele visie op man/vrouw verhoudingen (zie ook paragraaf 2). Op deze terreinen ontbreken nog steeds de noodzakelijke gegevens met betrekking tot het economisch handelen van vrouwen ten aanzien van bijvoorbeeld consumptie, spaargedrag en allocatie en verdeling van middelen binnen (en buiten) het gezin (Addis, 1990).

... en als subject

De laatste decennia hebben een sterke stijging te zien gegeven van het percentage vrouwelijke economiestudenten. Het aantal universitaire hoofddocentes en hoogleraresen blijft echter nog sterk achter bij dat wat op basis van het aantal studentes verwacht zou mogen worden¹⁵.

Naar de mogelijke oorzaken van de slechte vertegenwoordiging van vrouwen in hogere functies binnen de wetenschap is met name in de Verenigde Staten veel onderzoek verricht. Onderzoekers zochten de verklaring in eerste instantie vooral in de dubbele verantwoordelijkheden van vrouwen, in de sfeer op de werkplek, de promotiemogelijkheden en aanstellingsprocedures binnen de wetenschap.

De laatste tijd komt er steeds meer aandacht voor de uitsluitingsmechanismen die in de wetenschap zelf zijn ingebouwd. Susan Hekman zegt hierover in haar boek *'Gender and Knowledge'*: "Feministen hebben zich gerealiseerd dat het vragen naar de oorzaak van het geringe aantal vrouwen in de wetenschap en het richten van de aandacht op positieve actie programma's in de wetenschap het probleem van de relatie tussen vrouwen en wetenschap niet zal oplossen. Dit probleem heeft zijn wortels in het specifieke Verlichtingsdenken over wetenschap, een opvatting die wetenschap omschrijft als een inherent mannelijke onderneming" (Hekman, 1990, 120, vert: E.K.). Om het voor vrouwen mogelijk te maken beter door te stromen naar functies als hoofddocent en

¹⁵ Zo was Maria Brouwer, toen zij in december 1990 promoveerde, de vijfde vrouw die de titel van doctor in de economische wetenschap aan de Universiteit van Amsterdam verkreeg (het eredoctoraat van Koningin Wilhelmina meegerekend) (M.Baranelli, 1990).

hoogleraar, zal het nodig zijn meer aandacht te besteden aan uitsluitingsmechanismen binnen de universiteit en binnen de economische wetenschap.

Fase 2: Theoriekritiek

De tweede fase binnen feministisch economisch onderzoek behelst, tegen de achtergronden van de geringe aandacht vanuit de economische wetenschap voor de positie van vrouwen, het kritisch analyseren van de afbakening van het onderzoeksterrein van de economische wetenschap, de definitie van centrale concepten en de theoriekritiek ten aanzien van eenzijdigheid vanuit masculiene vooroordelen.

Een voorbeeld van feministisch onderzoek naar de afbakening van het object van de economische wetenschap is de kritiek van Julie Nelson op de eenzijdige aandacht van economen voor de markt en de ruil en de nadruk op de rationele keuze van mensen (Nelson, 1992). Zij pleit voor een omschrijving van de economische wetenschap als een onderzoeksterrein waar het accent ligt op voorziening en waar plaats is voor aandacht voor fysieke en emotionele behoeften van mensen.

Feministen bekritiseerden reeds uitgebreid centrale economische concepten zoals arbeid, productie en consumptie, en de eenzijdige invulling daarvan vanuit een masculien perspectief en het vertekende beeld van de economie dat dit oplevert (Bruyn-Hundt, 1980, Bruyn-Hundt, Driehuis en anderen 1982). Veronica Beechey analyseerde onder andere het begrip 'vaardigheid' ('skill') en wees op het feit dat de inhoud van dit begrip - of iets bijvoorbeeld als kundigheid of als eigenschap wordt gezien - nauw samen hangt met de sekse van de persoon die deze vaardigheid bezit (Beechey, 1988). Er zijn echter nog steeds centrale economische begrippen die nog niet onderzocht zijn op eenzijdigheid vanuit een masculien perspectief, zoals 'rationaliteit', en 'irrationaliteit', 'efficiëntie' en 'concurrentie' en die wel gehanteerd worden, bijvoorbeeld bij de verklaring van inkomensverschillen van mannen en vrouwen.

In haar overzichtsartikel 'Gender and Economic Research' behandelt Janet Seiz (1992) een aantal centrale punten van feministische theoriekritiek. In paragraaf twee zijn een reeds enkele van deze punten naar voren gekomen. Seiz noemt verder nog:

- de veronachtzaming en systematische onderschatting van de bijdragen van vrouwen aan de economie;
- het reproduceren van sekse-stereotypen door neoklassieke economen, door het economisch gedrag (dat plaats vindt op de markt, traditioneel het terrein van de man) te omschrijven als rationeel optimaliseringsgedrag en het gedrag in het huishouden (traditioneel het domein van de vrouw) als altruïstisch¹⁶.

¹⁶ Zie hierover Nancy Folbre & Heidi Hartmann (1988).

- het feit dat economen moeite hebben discriminatie te zien als een maatschappelijk verschijnsel in plaats van als iets dat vooral problemen geeft aan de aanbodskant van de arbeidsmarkt (Seiz 1992, 15-16).

Bijstellingen van de neoklassieke economische theorie ten aanzien van de hierbovengenoemde punten zal zeker het conceptualiseren van de economische positie van vrouwen ten goede komen. Het is echter de vraag in hoeverre de gevraagde bijstellingen binnen het huidige theoretische kader mogelijk zijn. Dit zal met name problemen opleveren wanneer theorieën of onderdelen daarvan direct verband houden met het min of meer expliciet gehanteerde waardepatroon, waarin 'het mannelijke' de norm is en vorm en inhoud krijgt ten opzichte van 'het vrouwelijke'.

Fase 3: Gebruik en ontwikkeling van feministische methoden

Uit de discussies binnen de sociale wetenschappen over wat nu de kenmerken zijn van feministische methoden destilleren Judith Cook & Mary Fonow (1990) vijf steeds terugkerende punten:

- het oog hebben voor de diepgaande invloed van sekse op het sociale leven inclusief het wetenschappelijk onderzoek;
- de nadruk op bewustzijnsverandering als een methodologisch instrument,
- het aanvechten van de objectiviteitsnorm die uitgaat van de subject/object-scheiding en waarbij persoonlijke ervaringen als niet wetenschappelijk worden opgevat;
- aandacht voor de ethische implicaties van feministisch onderzoek en de erkenning van de uitbuiting van vrouwen als object van onderzoek;
- de nadruk op de emancipatie van vrouwen (en mannen) en de transformatie van patriarchale sociale instituties met behulp van onderzoek.

Economen maken steeds meer gebruik van kwantitatieve benaderingen, waarbij de vraag of de gehanteerde methode een goede uitwerking van de probleemstelling mogelijk maakt, op de achtergrond raakt. Het gebruik maken van alternatieve methoden zoals interviews gaat onder economen al gauw voor sociologisch en antropologisch onderzoek (Addis, 1991). Gebruik van methoden die beter aan sluiten bij het onderwerp en doelstelling van onderzoek vanuit een feministisch perspectief kunnen ons helpen aan 'nieuwe feiten', die nieuwe inzichten en theorievorming mogelijk maken.

Fase 4: Een feministische filosofie van de economie?

Het feministisch onderzoek naar de vooronderstellingen en visies op wetenschap, die economen bij hun onderzoek hanteren, verkeert nog in de beginfase. Vraagstukken met betrekking tot sekse en ethniciteit worden door de meeste economen nog steeds gezien als normatief onderzoek. De auteurs van de meest gehanteerde handboeken in de VS bijvoorbeeld zien ongelijkheid en discriminatie vooral als van invloed op beslissingen op individueel niveau, iets dat wel naar voren komt op macro-economisch niveau als ongelijkheid in belo-

ning tussen mannen en vrouwen, maar daar niet wordt verklaard (Feiner & Roberts 1990). Het terugbrengen van de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen ziet men als een vraagstuk waar waardeoordelen een rol spelen, derhalve niet behorend tot het gebied van positief economisch onderzoek maar als een normatieve kwestie.

De relatie tussen vrouwen, economische wetenschap en het denken over economische kennis is echter gecompliceerder. Wat is bijvoorbeeld het effect op het economisch denken van het feit dat het voornamelijk mannen waren die zich met deze wetenschap bezighielden? Historisch onderzoek naar positie van vrouwen binnen de economische wetenschap kan inzichten opleveren over de ontwikkeling van de economische discipline¹⁷. Onderzoek hiernaar zal tevens een aantal 'verdwenen' vrouwelijke economen naar boven brengen, inclusief hun meer of minder waardevolle economische inzichten.

Met betrekking tot het economisch denken zelf ligt er de vraag in hoeverre en op welke wijze economische theorieën en de daarbij gehanteerde wetenschapsopvatting verbonden zijn met de traditionele hiërarchische opvatting van sekse. Zo heeft de economische wetenschap in haar geschiedenis steeds gebruik gemaakt van begrippen, beelden en tegenstellingen die in andere wetenschappen werden gehanteerd, denk bijvoorbeeld aan 'rationaliteit', 'individu', 'wet', 'openbaar/privé'. Hiermee werd impliciet en soms ook expliciet aangesloten bij een specifieke opvatting ten aanzien van de sekseverhoudingen. Onderzoek hiernaar zal het idee van de seksneutraliteit van de economische wetenschap aantasten, maar zal ook zicht bieden op theorievorming die minder eenzijdig uitgaat van een masculien perspectief.

Moeten we nu streven naar een feministische economische theorie of een vrouwelijke economische wetenschap? 'Feminist empiricist' onderzoekers binnen de economische wetenschap werken op basis van traditionele theorieën en wetenschapsopvattingen aan het onderzoek naar de economische positie van vrouwen (zie o.a. Gustafsson, 1990).

Economen als Nancy Hartsock, maar ook Donald McCloskey (1988), zijn te vatten onder de term 'feminist standpoint' benadering. Zij pleiten beiden voor het ontwikkelen van een specifieke economische visie vanuit de positie en ervaring van vrouwen (Seiz 1992).

Vanuit een benadering die aansluit bij het feministisch postmodernisme analyseert Diana Strassmann (1992) de economische wetenschap als een bundeling van verhalen en een manier om bepaalde belangen (die van mannen) te verdedigen. Het expliciteren van de onderliggende houding ten opzichte van vrouwen en het ter discussie stellen ervan is voor Strassmann de manier om de

¹⁷ Zeer recent is op dit onderwerp een eerste boek verschenen van Michèle Pujol (1991).

hegemonie van de masculiene economische wetenschap te doorbreken.

De eerste twee benaderingen hebben sterk bijgedragen aan het zichtbaar maken van de positie van vrouwen en hun problemen. Het expliciteren van houding van economen ten aanzien van sekseverhoudingen waar Strassmann voor pleit, zie ik als een eerste stap in de richting van een meer gefeminiseerde economische wetenschap. Echter, in plaats van het opblazen van de economische theorievorming zoals wij die nu kennen, of het opstellen van een feministische economische theorie, stel ik voor het gehele proces van economische theorievorming - de totstandkoming en het gebruik van data, het hanteren van concepten en metaforen en visies op wetenschap - vanuit een feministisch perspectief te onderzoeken op masculiene vooroordelen. Dit vereist onderzoek naar de wijze waarop economische theorie vorm en inhoud heeft gekregen ten opzichte van hetgeen economen zagen als 'vrouwelijk', een herdefinitie en herwaardering hiervan en onderzoek naar de mogelijkheden dit vervolgens deel uit te laten maken van economisch onderzoek en theorievorming. De aanpak die Julie Nelson hierbij voorstelt is een goede eerste aanzet om het impliciet gehanteerde waardepatroon bij economisch onderzoek duidelijk te maken. In plaats van de hiërarchische seksemetafoor pleit Nelson voor het hanteren van een schema waarin de positieve kanten van 'mannelijke' begrippen staan tegenover de negatieve en waarin tegenover de negatieve invulling van 'vrouwelijke' begrippen een positieve invulling wordt geplaatst. Het toetsen van begrippen zoals rationaliteit, afstandelijkheid e.d. aan dit schema is voor Nelson de manier om te komen tot economische theorie op basis van een meer 'genderbalanced' waardepatroon (Nelson, 1992).

Het schema is echter nogal abstract en ik vraag me af of economen op deze manier met hun concepten en theorieën omgaan. Wat we nodig hebben is een seksemetafoor die aansluit bij de veranderde verhouding tussen de seksen, één die eerder complementair dan hiërarchisch is en evenwichtig in plaats van asymmetrisch, en één die vrouwen een plaats geeft binnen het economische denken in plaats van erbuiten.

6. Conclusie

Het feministisch onderzoek binnen de economische wetenschap heeft zich tot op heden vooral gericht op het zichtbaar maken van vrouwen en hun positie met behulp van het traditionele economisch theoretisch kader en op de daaruitvloegende theoriekritiek. Feministisch economisch onderzoek is echter nodig op een breder terrein wat betreft probleemstelling en qua methode. Tevens is een grondige theorie- en wetenschapskritiek van belang om te komen tot een minder eenzijdige masculiene wetenschap.

Theorie- en wetenschapskritiek vanuit een feministisch perspectief zal zich moeten bezighouden met de wijze waarop de hiërarchische en asymmetrische

opvatting van sekse van invloed is geweest op het gehele proces van economische theorievorming: van de wijze waarop probleemstelling plaatsvindt, data worden geconstrueerd, concepten gedefinieerd, metaforen en dichotomieën gehanteerd tot het gebruik van theorieën, methoden en wetenschapsopvattingen. Hiermee wordt op het ogenblik een begin gemaakt. Zulk onderzoek is noodzakelijk willen we zicht krijgen in brede zin op het economisch handelen van vrouwen (en mannen) en op hetgeen voorheen als 'vrouwelijk' van economische theorievorming werd buitengesloten. Alleen op basis hiervan is het mogelijk te komen tot een verschuiving van perspectief in de richting van een economische wetenschap waarin mannen en vrouwen eenzelfde positie innemen. Hoe ziet een economische wetenschap eruit waarin vrouwen en mannen op dezelfde wijze object zijn van economisch onderzoek, vrouwen en mannen dezelfde posities innemen als wetenschapper en binnen de universiteit en waarin 'het mannelijke' op gelijke voet staat met 'het vrouwelijke'?

Literatuur

- Addis, E., 1991, *Economics in a gender perspective*, paper presented at the conference 'Women's Studies in the European Community', Florence.
- Amsden, A.H., 1980, *The economics of women and work*, Penguin Books, Harmondsworth.
- Baranelli, M., 1990, *Geachte Promovenda*, SUA, Amsterdam.
- Becker, G., 1965, 'A Theory of the Allocation of Time', *The Economic Journal*, vol. LXXX, no.2000, 493-517.
- Beechey, V., 1987, *Unequal Work*, Verso, London.
- 1988, Rethinking the definition of work, in J.Jenson e.a. (red.), *Feminization of the Labour Force, Paradoxes and Promises*, 45-62, Polity Press, Oxford.
- Bordo, S., 1987, *The Flight to Objectivity. Essays on Cartesianism & Culture*, State University Press, Albany, N.Y..
- Braidotti, R., 1991, *Patterns of Dissonance*, Polity Press, Cambridge.
- Brouns, M., 1988, *Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland; een overzicht*, RION, Groningen.
- Brouns, M. en A.Schokker, 1990, *Arbeidsvraagstukken en sekse*, Trendrapport STEO, Den Haag.
- Bruyn-Hundt, M. 1980, *Femina Economica Absens; het verdonkeremanen van de huishoudelijke arbeid*, *Intermediair Magazine*, 1, maart.
- 1985, *Huishouden = onbetaalde arbeid, maar huisvrouwenuloon geen oplossing*, Deventer.
- Bruyn-Hundt, M. , W. Driehuis e.a., 1982, *Verschuivingen in de verhouding tussen betaalde en onbetaalde arbeid*, SEO, Amsterdam.
- Cook, J.A. en M.M. Fonow, 1990, *Knowledge and Women's Interests: Issues of Epistemology in Feminist Sociological Research*, in J.M. Nielsen

- (red.), *Feminist Research Methods*, Westview Press, London.
- Easlea, B., 1980, *Science and Sexual Oppression, Patriarchy's Confrontation with Women and Nature*, Weidenfeld and Nicolson, London.
- Everts, S., 1986, Feministische analyses van wetenschap: visies en mogelijkheden, in J. 't Hart (red.), *Een barst in het bolwerk*, SUA, Amsterdam.
- Feiner, S. & B. Roberts, 1990, Hidden by the Invisible Hand: Neoclassical Economic Theory and the Textbook Treatment of Race and Gender, *Gender & Society*, vol.4. nr.2, june, 159-81.
- Ferber, A. en B.G. Birnbaum, 1977, The New Home Economics: Retrospect and Prospects, *Journal of Consumer Research* 4(1), 19-28.
- Flax, J., 1983, Political Philosophy and the Patriarchal Unconsciousness: A Psychoanalytic Perspective on Epistemology and Metaphysics, in S. Harding & M. Hintikka (red.), *Discovering Reality*, Reidel, Dordrecht.
- Folbre, N., & H. Hartmann, The Rethoric of Self-Interest: Ideology and Gender in Economic Theory, in: A. Klammer, D. McCloskey & R. Solow (red.), *The Consequences of Economic Rhetoric*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gustafsson, S., 1990, *Half the power, half the income and half the glory*, *The Economist*, 139 nr.4, 1991
- Hagenaars, A.J.M., 1988, 'Female labour supply in microsimulation models' in H.G. Petersen (red.), *Microsimulation models: Prospects and Limitations*, Universität Giessen.
- Harding, J. (red.), 1986, *Perspectives on Gender and Science*, The Falmer Press, London/New York.
- Harding, S., 1986, *The Science Question in Feminism*, Cornell University Press, Ithaca/London.
- Harding, S. (red.), 1987, *Feminism & Methodology*, Open University Press, Milton Keynes.
- Hartmann, H. 1981, The unhappy Marriage of Marxism and Feminism: towards a more progressive union, in L. Sargent (red.), *Women and Revolution. A discussion of the unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, South End Press, Boston.
- Hartsock, N., 1983, The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a specifically Feminist Historical Materialism, in S. Harding & M. Hintikka (red.), *Discovering reality*, Reidel, Dordrecht.
- Hekman, S.J., 1990, *Gender and Knowledge, Elements of a Postmodern Feminism*, Polity Press, Cambridge.
- Irigaray, L., 1985, Is the Subject of Science Sexed? *Cultural Critique* 1, 73-88.
- Keller, E.F., 1983, 'Gender and Science', in S. Harding en M. Hintikka (eds.), *Discovering Reality*, Reidel, Dordrecht.
- 1985, *Reflections on Gender and Science*, Yale University Press, New

Haven.

- Lloyd, G., 1984, *The Man of Reason: 'Male' and 'Female' in Western Philosophy*, Methuen, London.
- Longino, H.E., 1989, 'Can there be a Feminist Science?' in Nancy Tuana (red.), *Feminism & Science*, Indiana University Press, Bloomington.
- Merchant, C., 1980, *The Death of Nature: Woman, Ecology and the Scientific Revolution*, Harper & Row, San Francisco.
- McElroy, M. & M. Horney, 1981, 'Nash-Bargained Household Decisions: toward a Generalization of the Theory of Demand', *International Economic Review*, vol.22, 333-49.
- Mincer, J. & S.Polachek, 1974, 'Family Investments in Human Capital: Earnings of Women', *Journal of Political Economy*, vol.82, no.2, part 2, S76-S108.
- Mol, A., 1989, 'Wetenschap' en 'Sekse', een vergelijking met twee onbekenden, in L.Boon en G. de Vries (red.), *Wetenschapstheorie, de Empirische Wending, Wolters-Noordhoff, Groningen*.
- Nelson, J., 1990, Gender and Economic Ideology, paper gepresenteerd op de Southern Economic Association, November 1990.
- 1991, Gender, Metaphor, and the Definition of Economics, te verschijnen in *Economics and Philosophy*.
 - 1991b, Value-free or valueless? Notes on the pursuit of detachment in economics, 1991, te verschijnen in *History of Political Economy*.
 - 1992, The Study of Choice or the Study of Provisioning? Gender and the Definition of Economics, te verschijnen in J.Nelson & M.Ferber (red.), *Beyond Rational Economic Man*.
- Nijhof, M., 1978, Vrouwen en de arbeidsmarkt, *Socialisties Feministische Teksten* 1, 182-204.
- Oudijk, C., 1983, *Sociale Atlas van de Vrouw 1983*, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Outshoorn, J., 1988, Women (men) and political power. *A provisory research agenda*, paper presented at the Conference 'Men, Women and political power', Counsel of Europe.
- 1989, *Een irriterend onderwerp. Verschuivende conceptualisering van het sekseverschil*, SUN, Nijmegen.
- Pujol, M., 1991, *Feminism and Anti-Feminism in Early Economic Thought*, Edward Elgar, London.
- Sap, J., 1989, *Vrouwen en de arbeidsmarkt, een studie naar de verklarende waarde van de neo-klassieke, de institutionele en de marxistische theorie*, doctoraalscriptie, KUB, Tilburg
- Sargent, L., 1981, *Women and Revolution. A Discussion of the unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, South End Press, Boston.
- Sawhill, I.V., 1980, 'Economic Perspectives on the Family, in A.H.Amsden (red.), *The Economics of Women and Work*, 125-140.

Seiz, J., 1992, 'Gender and Economic Research' te verschijnen in: N.B.de Marchi (ed.), *The Methodology of Economics*.

Strassmann, D., 1992, *Stories of Power and Objectivity in Economics: The Stakes of the Narrator* paper gepresenteerd op de ASSA Meetings in New Orleans.

Waylen, G., 1986, Women and Neo-Liberalism, in J. Evans & J. Hill (red.), *Feminism and Political Theory*, Sage, London.

Waring, M., 1988, *If Women Counted, Towards a Feminist Economy*, MacMillan, London.